

הביבלייה הרקומה בארמנית: מיפוי ארץ לא ידועה

מאת פרופ' מיכאל סטון

אחרי חורבן הבית – שיטה שהייתה מקובלת במאה התשע־עשרה – אלא גם מתוך ניסיון לבנות תמונה מאוזנת וסבירה של היהדות כפי שהייתה באותה תקופה. כלומר, המטרה הייתה לצאת מהמחקר התאולוגי בעיקרו לעבר מחקר המבוסס על ראייה היסטורית מקיפה.

לשם השגת מטרה זו (מטרה שאין אפשרות להשיגה במלואה) היה צורך לנצל את כל מקורות המידע הקיימים, הן המקורות הכתובים והן הממצאים הארכאולוגיים ואחרים. המטרה הזאת, אפילו אם נביא בחשבון את כל ההסתייגויות המתודולוגיות שלא אפרטן כאן, דורשת התבוננות בכל פירור מידע ששרד, וכמובן לא שרד אלא חלק קטן ממה שהיה בנמצא בתקופה הנדונה. גישה זאת נבדלת מן המחקר הקודם באי־העדפתה אותם ממדים תאולוגיים והלכתיים של יהדות ימי הבית שהולידו את היהדות של חז"ל ואת הנצרות כפי שאלה הופיעו אחרי חורבן הבית. הספרות

הרצאה מדעית שצריכה להצטמצם ל־15 דקות אפשר לשאתה באחת משתי דרכים – האחת היא לדבר על סוגיה צרה מאוד, וכך, בבחירה חכמה, להגיע למסקנות רחבות, והשנייה – לדבר על נושא רחב יותר, אך לוותר על כל ההסתייגויות העדינות שבאות לדייק את התיאור. אני בחרתי בדרך השנייה, ואיתכם הסליחה על כל הדברים שלא אומר, על כל הביטויים של זהירות מדעית ועל כל ה"אבלים" שקוצר הזמן בולעם.

תקופת פעילותי האקדמית, אשר החלה בשנת 1956, חפפה את המהפכה בחקר היהדות בעת העתיקה, ועכשיו בתחילת המאה העשרים ואחת שוב עומד בפתחנו שינוי גדול, שהוא פועל יוצא של המהפכה ההיא ומשפיע רבות על חקר הספרים החיצוניים. ספרים אלה נכתבו בימי בית שני, והם מבוססים על המקרא או דומים לו בסוגה הספרותית ובתוכן. המהפכה הראשונה קבעה שמחקר ספרים אלו ייעשה לא רק לאור היהדות והנצרות כפי שהן התגבשו

עליהם. רק לאחר הכרת ההקשר הזה והבנתו ניתן לגשת לחיבור היהודי שסביבו התגבש הטקסט ה"נוצרי". לחקר המסירה הנוצרית יש ערך סגולי, וניתן ללמוד ממנה דברים חשובים על התרבות ששימרה אותה ועל תולדותיה. עניין ההקשר מורכב, והוא נתפס כמתחיל מן הממד החומרי של כתב־היד וממשיך לתוכנו ולשימושו של החיבור בתרבות המוסרת.

תרומתו של חקר כתב־היד

חקר כתב־היד שבו השתמר החיבור דורש מאיתנו לשים לב לעניינים טכניים, כגון סוג הכתב (למשל פורמלי או לא פורמלי), צבע הדיו וסוגו, אם כתב־היד עצמו עשוי עור או נייר, איכותו, מבנה העמוד הכתוב, סימני סופרים ועוד. התכונות החומריות האלו ועימן הארכאולוגיה של כתב־היד וכן אופי החיבורים הנמצאים בו, יש בהם ללמדנו הרבה על החיבור שבו אנו מתעניינים. בשנים האחרונות שאלות אלו נשאלות, נבדקות ונחקרות, אם כי גישה זו עדיין רחוקה מלהיות חלק בלתי נפרד ממחקר התעודות והספרים העתיקים. גם על עניין זה השפיעו מגילות מדבר יהודה בשל חומריותן שממנה אין להעלים עין. מחקר ניכר נעשה בכתב־היד מקומראן כחפצים עצמאיים ולא רק ככלי קיבול לטקסטים, אך כתב־היד של ספרות חיצונית שלא נמצאו בקומראן לא זכו לבחינה כזאת.

ספרות חיצונית בתרבות הארמנית

בנקודה זו אעבור לתרבות הארמנית, שהיא משמשת לנו דוגמה למסירה ולפיתוח של ספרות חיצונית בתרבות נוצרית אשר שימרה ואף יצרה הרבה ספרות חיצונית. משום שלמדתי ארמנית לצד ענייני בספרות ובמחשבה היהודית העתיקה, התחלתי בחקר הנוסח הארמני של הספרות החיצונית המוכרת – ספר יוסף ואסנת, צוואות בני יעקב, ◀

החיצונית היא אחד המקורות החשובים העומדים לרשותנו בביצוע מהפכה זו.

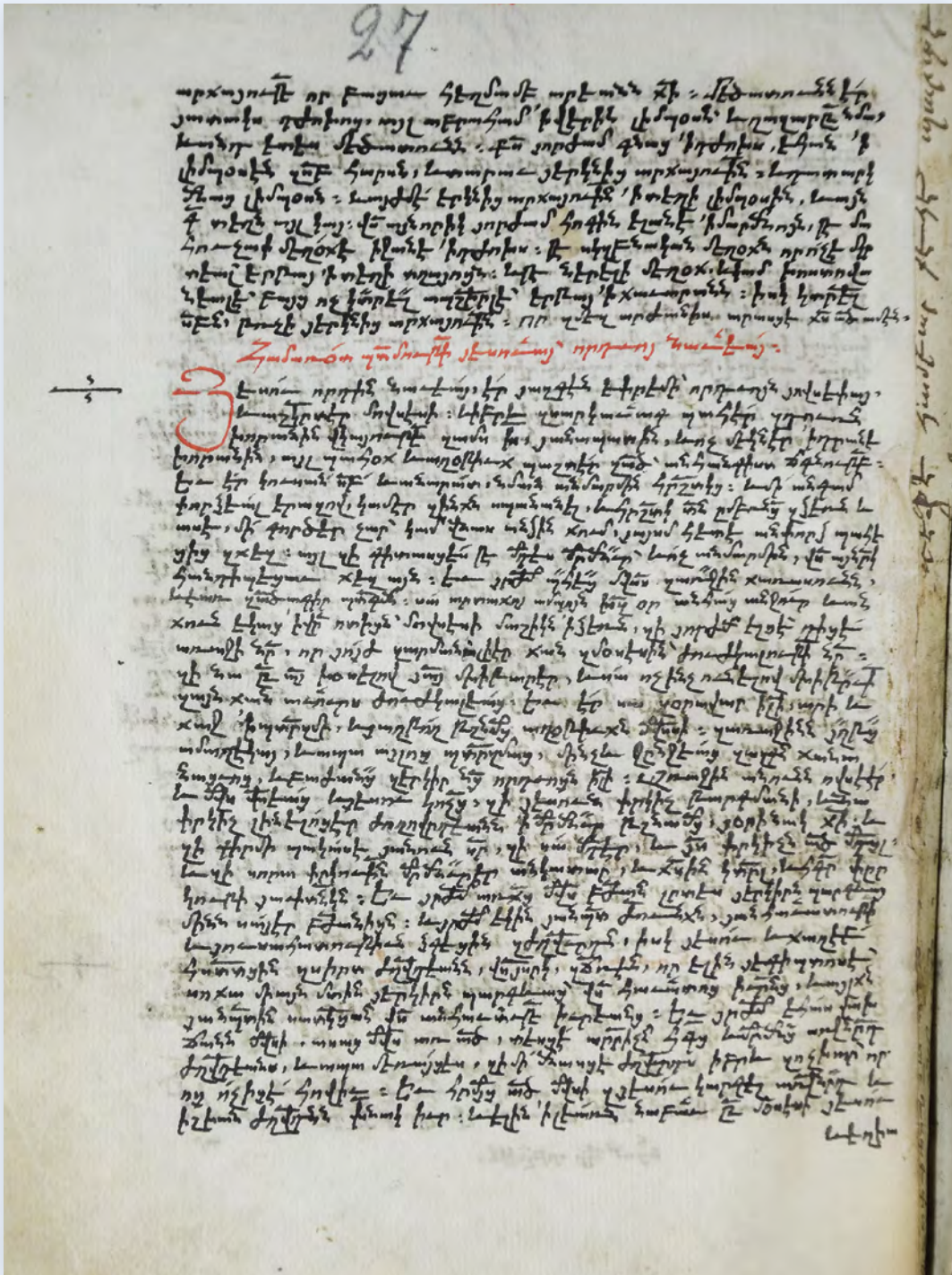
יהדות ונצרות וזיקתן לספרות החיצונית

הספרות החיצונית לא הגיעה אלינו דרך נתיבי המסירה של חז"ל. היא גם הייתה ידועה להם אך מעט. לכן היא לא שרדה לא בעברית ולא בארמית אלא בתרגומים ליוונית ולשפות אחרות, כגון לטינית, סורית, אתיופית, ארמנית, גאורגית ועוד. כמובן, יש בה גם ספרים שנכתבו ביוונית בידי יהודים שהיוונית הייתה שגורה בפייהם. ספרות זו שרדה מפני שהייתה בעלת עניין לנצרות, שהמקרא היה חלק מאסופת כתבי הקודש שלה.

מגילות מדבר יהודה שימרו קטעים בעברית ובארמית מכמה מהספרים החיצוניים אך גם הרבה חיבורים יהודיים אחרים מימי בית שני שלא היו ידועים לנו לפני גילויין, לא דרך הנצרות ולא דרך היהדות. ממצא זה מאתגר את חוקרי היהדות העתיקה ומבליט את הרב־גוניות של יהדות התקופה.

בשנים האחרונות מתחולל כאמור שינוי נוסף שמקורו בעובדה שכמעט כל הספרות החיצונית לא השתמרה אצל חז"ל, והנוצרים הם שהתעניינו בה, תרגמו אותה והעתיקו אותה מדור לדור. מאז המאה השמונה־עשרה חיפשו חוקרים ספרים חיצוניים בכתב־יד נוצריים. כאשר מצאו חיבורים שהם חשבו אותם ליהודיים, שלפו אותם מתוך כתב־היד הנוצריים והכריזו עליהם כיהודיים, גם אם לעיתים ציינו קיומם של יסודות נוצריים שהוכנסו לתוכם.

הגישה החדשה טוענת שחיבורים שנמצאו בשפה "נוצרית" ובכתב־יד נוצרי יש לחקור אותם קודם בהקשרם הנוצרי ולהבין איך השתמשו בהם אלה ששימרו והעתיקו אותם, ואיך תהליכים אלו, שלפעמים נמשכו מאות שנים, השפיעו

איור 1. קטע מראשית "סיפורו של יהושע בן נון", מאוסף כתבי־יד במסנאדארן, המכון לכתבי־יד עתיקים בירבאן שבארמניה (Image of fol 146v of Codex M4618 of the Matenadaran, Institute of Ancient Manuscripts, Erevan, Armenia, 1675–1706 CE, courtesy of Mashtots Matenadaran)

שמקורם בימי בית שני. כך חדרו מסורות חיצוניות ליצירות אומנות, פולקלור, אגדות ועוד. כל זה שייך לחקר הספרות החיצונית ולחשיבותה ההיסטורית, ויש להדגיש כי לחקר שלה כממצא תרבותי ודתי בזכות עצמה יש ערך סגולי.

אינני חותר בזאת לקבוע חוקים כלליים אלא טוען שעלינו להיות תמיד ערניים לספרות החיצונית לא רק כשומרת חומרים יהודיים עתיקים אלא גם כמקור מידע על מורשתן המקראית של התרבויות ששימרו וטיפחו אותה.

אוסף ראשון של ספרות חיצונית בארמנית הוצא לאור כבר בשנת 1896, בוונציה, אך לא יותר מחצי תריסר מחקרים חוברו על אודות ספרות זו בעשורים שלאחר מכן. כאשר התחלתי לחקור את הספרות החיצונית הארמנית שאלתי הראשונה הייתה אם ספרות זו משמרת קטעים מכתבים יהודיים עתיקים. להפתעתי, התשובה הייתה בדרך כלל שלילית, לבד מקשריה של הספרות הארמנית עם המסורות היהודיות דרך הפרשנות הסורית, שחלקים ממנה תורגמו לארמנית.

המטרה שהתגבשה הייתה לפרסם ספרות לא ידועה שהשתמרה בתוך כתבי־יד ארמניים. עד כה הופיעו כתריסר כרכי טקסטים חדשים, והמפעל טרם הושלם. נותרו הרבה מאוד חיבורים שטרם פורסמו, ועוד העבודה נמשכת.

ההסכם של אדם עם השטן

הסיפורים על אדם וחוה בבראשית 1–3 הקסימו את הארמנים, ואפשר למנות יותר מ־50 חיבורים חיצוניים וספרותיים המוקדשים להם. דוגמה טובה לגישה, הלפעמים רדיקלית, של ספרות חיצונית היא אגדת "ההסכם של אדם עם השטן", אשר הייתה נפוצה בתרבויות המזרח הנוצרי. ◀

חזון עזרא וחיי אדם וחוה – ספרים הנחשבים (אם כי לא כולם ולא בעיני כולם) לחיבורים יהודיים בני תקופת בית שני, אשר תורגמו ליוונית ומיוונית לארמנית.

בעבודתי זו פגשתי גם בספרות חיצונית שחוברה בארמנית וששיחקה תפקיד חשוב בחיי הדת והתרבות של העם הארמני. בנקודה זאת השאלות ששאלתי שינו את מוקדן. התחלתי בניסיון לבודד או לשחזר חומר יהודי השקוע בתוך חיבורים ארמניים. האתגר החדש היה בשאלה מה הימצאותה של ספרות חיצונית מחוברת בארמנית יכולה ללמד אותנו על התרבות ועל המחשבה הארמנית, בעיקר בימי הביניים, התקופה שבה חוברו רוב הספרים.

למדתי כי שאלה זו חשובה לבידוד חומר יהודי מתוך החיבורים הארמניים מחד, ויש לה ערך כתשובה לשאלה איך קראו והבינו הארמנים את המקרא, שהוא יסוד חשוב בתולדות המחשבה והיצירה התרבותית הארמנית, מאידך.

בתרבויות נוצריות מזרחיות תפיסת הקנון, היינו אסופת כתבי הקודש הסמכותיים, שונה מתפיסתו המחמירה שרווחה במערב. ההבחנה בין מסורות מקראיות לאלו שמקורן בספרות החיצונית אינה כה ברורה ומודגשת. הדבר דומה ליהודי הלומד חומש עם פירוש רש"י, ותפיסתו של רש"י קובעת במידה רבה את הבנתו של הלומד את הטקסט המקראי. כך הארמנים הבינו את "הברית הישנה" לאור מסורת פרשנית המגלמת בתוכה סיפורים על גיבורי הנרטיב ומאורעותיו השאובים מספרות החיצונית/הפרשנית. אם כן, הספרות החיצונית משקפת את האופן שבו נקראה הביבלייה, הובנה וטופחה אצלם. הבנה זו של המקרא חדרה מסורות חיצוניות, ורק לעיתים רחוקות יש בה הבחנה בין טקסט מקראי ובין מסורת חיצונית. כך נוצרה ספרות חיצונית חדשה כדמות הספרים החיצוניים

איור 2. אריה ארמני מעוטר בדמויותיהם של אדם, שלראשו כתר מלכות, של חוה ושל עץ הדעת / יצירתם של האחים סנדרוני, המרכז לאומנות ארמנית, העיר העתיקה ירושלים

הוא השטן הערמומי, שנפל בערמומיותו שלו, שכן התנאי הזה, הלכאורה בלתי אפשרי, מולא בלידתו ובמותו של ישו. סיפור זה נמצא בתרבויות רבות של המזרח הנוצרי, וקיים בשפות סלבויות, ברומנית, ביוונית מודרנית, בארמנית ובגאורגית. הנרטיב נכנס לספרות העממית בארמניה ונרשם בספרות אתנוגרפית עוד במאה ה"ט.

אביאה בקצרה: מסופר כיצד לאחר גירושם של אדם וחוה מגן עדן, שם האיר אור תמיד, ירד חושך והם נבהלו ממנו. בא אליהם השטן, ובלי להסביר להם מה הוא לילה, הבטיח להביא להם אור בתנאי שיעשו עימו הסכם, ולפיו: "עד אשר ייוולד הבלתי-נולד וימות בן האלמוות, אנו זורענו נהיה לך לעבדים". אדם חתם על ההסכם, אך מי שנוצח בסופו של דבר

וחוה. תפיסה כזו שונה במידה ניכרת מזו הנפוצה במערב, המדגישה את אחריותה של חוה לאובדן המצב הקמאי האידיאלי שבו חיו בני אדם בגן עדן. יש כמובן עוד אגדות רבות הזורות אור על ממדים של תפיסות עולם של הארמנים ועל הבנתם את עולם המקרא.

הינה פרסתי לפניכם דוגמה לחשיבות חקר המסורות האפוקריפיות האלו בהקשרן להבנת תולדות התרבויות המערביות והמזרחיות כאחת, וחלק הארי של המלאכה עוד לפנינו. ■

לא רק באגדות עם נמצא הסיפור אלא גם בכתבי יד ספרותיים, והוא מופיע גם באיורי כתבי יד ארמניים, ויסודות ממנו מצויים בסצנות של טבילת ישו וירידתו שאולה. סיפור זה הוא דוגמה יפה לכך שבארמניה מסורת חיצונית המבוססת על דמויות מקראיות והמסופרת בסוגות מסורתיות של הספרות החיצונית, חדרה לכלי ביטוי שונים של התרבות – לאגדות העם, לספרות ולאומנות. סיפור אדם וחוה היה חשוב מאוד להבנת תנאי החיים של בני אדם בעולם. סיפור ההסכם של אדם עם השטן מדגיש כי לא חָטאה של חוה הביא למצב האנושי הנוכחי בעולם כי אם הבנתם השגויה של אדם

מקורות:

- 1 אברהם כהנא (עורך), הספרים החיצונים: לתורה לנביאים לכתובים ושאר ספרים חיצונים (שני כרכים), תל אביב: מסדה, 1956
- 2 M.E. Stone ed., *Jewish Writings of the Second Temple Period: Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus*. Vol. 2.2. Assen/Philadelphia: Van Gorcum/Fortress, 1984
- 3 M.E. Stone, *Armenian Apocrypha Relating to Adam and Eve* (SVTP 14), Leiden: Brill, 1996
- 4 M.E. Stone, *Adam's Contract with Satan: The Legend of the Cheirograph of Adam*, Bloomington: Indiana University Press, 2002